

Opevnění na mínojské Krétě: mýtus nebo skutečnost?

Civilizace doby bronzové na Krétě – zvaná též mínojská – byla dlouhou dobu pokládána a označována za velice mírumilovnou. Zvláště pro období jejího největšího rozkvětu (tzv. období nových paláců; v relativní chronologii fáze středně mínojská III – pozdně mínojská I, asi 1800 – 1425 př. Kr.) byla vytvořena – na základě klasické řecké tradice dochované v díle historika Thukydidy – koncepce tzv. mínojské thalassokracie (nadvlády nad mořem) a „Pax Minoica“ („mínojský mír“). Podle této tradice – udržované až do konce 70. let minulého století – neměla krétská města a paláce žádné hradby, protože případné útoky zvenčí odrazila i bezpečné vzdálenosti od krétských břehů silná mínojská flotila.

Choiromandres, pohled na hlavní budovu „guard house“ (středně mínojské období I/II – pozdně mínojské období I)

Výkopce nejvýznamnějšího z krétských paláců, v Knóssu, Sir A. Evans sice sám na svých cestách po Krétě narazil na řadu případů opevnění nebo staveb s určitou vojenskou či obrannou funkcí (označovaných často jako „forts“/„pevnosti“ nebo „guard stations“/„strážnice“) a při vykopávkách paláce v Knóssu objevil zbytky zdí interpretovaných jako opevnění; byl to však on, kdo poprvé použil termín „Pax Minoica“ a stal se tak autorem „mírové koncepce“ mínojské Kréty. Na základě této koncepce – silně udržované až do konce 70. let minulého století – neměla mínojská města a paláce žádné hradby, protože případné nebezpečí bylo zlikvidováno silnou mínojskou flotilou v dostatečné vzdálenosti od krétských břehů. Na samotném ostrově pak – zvláště během období nových paláců – panoval mír, protože sami Kréťané prý byli mírumilovný národ se zálibou v umění a květinách – tento aspekt jejich povahy Evans odvodil a předpokládal na základě skvělých nálezů z knósského paláce, zejména fresek zobrazujících vznešeně se tvářící osoby zabývající se čímkoli kromě války. Na základě silné Evansovy autority nebyla tato koncepce velmi dlouho zpochybňována a určovala na dlouhou dobu interpretace základního charakteru mínojské civilizace, i když byly již první světovou válkou a dále v meziválečné době objeveny další příklady defensivní architektury.

Pro druhé světové válce stále koncepce mínojského míru a thalassokracie silně ovlivňovala veškeré bádání o mínojské civilizaci. Až do osmdesátých let byly všechny nálezy defensivní architektury považovány za výjimky, izolované případy nebo doklady nebezpečných krizových období, případně byla zdůrazňována chronologická vzdálenost od hlavních období rozkvětu mínojské civilizace. Teprve na základě povrchových průzkumů jsou hlavně od 80. let (v některých případech znovu)

objevována některá opevněná sídliště a stavby. Řada těchto projektů – a s nimi i objevování zcela nových opevněných lokalit a výzkum těch známých – dosud pokračuje. Proto je v poslední době koncepce „mínojského míru“ přehodnocována či zavrhována.

V posledních deseti letech se autor věnoval důkladnému studiu mínojské defensivní architektury a shromáždil více či méně jisté příklady tohoto druhu architektury ve více než 200 lokalitách z celého ostrova. Pod pojmem „defensivní architektura“ se rozumí veškeré architektonické řešení, které brání nebo alespoň přispívá k větší obranyschopnosti a „vojenské způsobilosti“ jakéhokoli druhu osídlení nebo budovy. Autor na základě prostudování publikovaných zpráv a/nebo návštěvy několika set krétských prehistorických lokalit rozlišuje celkem pět typů diskutovaného druhu architektury. Kromě ohradních/hradebních zdí, které jsou v pravěku a starověku nejrozšířenější, spadají do této kategorie také věžovité stavby – věže či bastiony jako součást hradeb, eventuelně budov. Velmi časté a pro Krétu patrně nejcharakterističtější jsou různé strážní stavby v krajině i blízkosti sídlišť, objevené a zdokumentované především v souvislosti se systémem cest – tzv. guard houses („strážní domy“). Do této skupiny patří větší stavby pevnostního charakteru i malé pozorovatelné a hlídkové posty v podobě jednoduchých obdélných či kruhových věží. Předpokládá se, že tyto stavby měly – kromě jiných – také strážní a monitorovací úkoly, kdy upozorňovaly na blížící se nebezpečí, a kontrolovaly provoz na cestách. Fungovaly tedy pravděpodobně jako celý systém malých hlídkových stanovišť a větších budov. Konkrétní funkce se ale mohla lišit i v závislosti na regionu a topografii. Výčet defensivní architektury bude zakončen dvěma typy vyskytujícími se v souvislosti se vstupem do areálu osídlení nebo interiéru budovy. Tzv. guardrooms jsou prostory otevírající se nejčastěji do vstupního koridoru budov – mínojských paláců nebo vil; byly interpretovány jako jakési strážnice nebo vrátnice. V několika případech se však takto označené prostory vyskytují v souvislosti s vstupní branou do celého sídliště. Termín „úpravy vstupních systémů“ pak autor používá pro případy, kdy je vstup do budovy (nejčastěji paláce nebo vily) postupně architektonickým prostředkem (výstavbou zdí, eventuelně strážních prostor nebo věží) uzavírán a přístup přes něho omezen; budova je tak navenek uzavřenější a její obranný potenciál zvýšen.

Přičtení defensivní funkce konkrétním dochovaným architektonickým zbytkům, je však v mnoha případech dost problematické a kontroverzní. Krétské prehistorické defensivní architektury se totiž týká několik zásadních problémů. Prvním z nich je problém definice a interpretace. Druhým hlavním problémem při studiu mínojské defensivní architektury jsou nejasnosti ohledně chronologie. Např. hradební zdi mohou být pouze velmi přibližně datovány na základě stavební techniky. Zcela spolehlivý není ani výskyt keramiky na povrchu v blízkosti zdí, zvláště v případě delšího osídlení lokality. Přesnější představu o datování poskytnou pouze vykopávky nebo alespoň sondáže do základů zdí a ostatních typů defensivní architektury. Je také diskutabilní, zda mezi defensivní architekturu řadit i stavby či stavební typy s pouze sekundární (předpokládanou) defensivní – „nebojovou“ – funkcí, což je případ např. věžovitých pozorovatelů v krajině, staveb označovaných jako tzv. megalithic farmsteads, tzv. guardrooms nebo úprav vstupních systémů do budov směřujících k omezení přístupu do nich. Autor ovšem všechny tyto typy do diskutované kategorie zařazuje a nerozlišuje mezi primárním – vojenským či „bojovým“ – a sekundárním

– např. strážním - defenzivním úkolem.

Defenzivní architektura se na Krétě vyskytuje od pozdního neolitu kontinuálně po celou dobu bronzovou – ve všech jejích periodách a chronologických horizontech – a samozřejmě také později i v době železné. Pro každou fázi nebo horizont je charakteristický jiný typ defenzivní architektury. Například tzv. guard houses se vyskytují hlavně v období starých a nových paláců; hradební zdi zejména v postpalácovém období. Paradoxně asi nejvíce příkladů defenzivní architektury se datuje do období nových paláců.

Početně nejvíce a nejlépe prozkoumaných příkladů defenzivní architektury či opevněných lokalit se nachází na východní a střední Krétě. Mezi nejlepší příklady opevněných citadel patří Kastrokefala, Juktas (obě na střední Krétě), Kritsa Kastello a Zakros Gorge Kato Kastello (obě na východní Krétě); všechny pocházejí až ze závěrečných fází (pozdní) doby bronzové

Kastrokefala, pohled na boční (západní) hradby citadely (pozdně mínojská fáze IIIB/C)

(pozdně mínojské fáze IIIB-C; zhruba závěr 13. a 12. století př. Kr.). Lokalita **Kastrokefala** (obr. 1) vykazuje řadu vlivů mykénské kultury řecké pevniny. Její hradby měří asi 480 m a dochovaly se do výše většinou 0,2 – 2,5 m; na několika místech však dosahuje výše až 3,5 m. Zbudovány byly z velkých neopracovaných bloků kamene dlouhých až 1 m; obě čelní fasády z takových bloků jsou vyplněny menšími kameny. V obou rozích severní části zdi se dochovala zesílení. S největší pravděpodobností se jedná o základy věží nebo bastionů, které předstupovaly alespoň částečně před linii zdi – což je dobře patrné zejména u západního bastionu. V **Kritsa Kastello** (obr. 2) jsou patrné zbytky mohutné fortifikace o délce asi 100 m a šířce 4 – 6 m. Byla stavěna po jednotlivých několikametrových úsecích (což bývá - v protikladu s prvně uvedenou lokalitou - vykládáno jako anatolský vliv), o čemž svědčí příčné zdi uvnitř tělesa hradby. Na její konstrukci bylo použito velkých kamenů na vnějších stranách, které skrývaly jádro z malých kamenů. Přibližně 40 m od jižního konce zdi se dochovalo přerušení – patrně brána, chráněná výstupkem – věží či bastionem. Mohutná hradba pocházející pravděpodobně také až ze závěru doby bronzové (nebo přinejmenším v té době přestavěná) se dochovala také na hoře **Juktas** (obr. 3). Její šířka dnes činí 3 – 3,5 m a dochovaná výška 2,5 – 3,6 m při šesti dochovaných nepravidelných pásech zdívá. Materiálem použitým na stavbu byly neopracované bloky místního vápence dlouhé až 1,3 m. Také tato zeď byla možná stavěna po jednotlivých několikametrových úsecích – kasematech.

Jak již bylo uvedeno výše, mezi nejcharakterističtější – ale také nejproblematičtější a nejzvláštnější – typy mínojské defenzivní architektury patří ony „strážní domy.“ Autor se v roce 2007 zúčastnil vykopávek takové stavby v lokalitě Choiromandres. Jde o zatím nejznámější a nejprobadanější stavbu typu „guard house“. Údolí **Choiromandres** (obr. 4) se nachází na východní

Krétě, několik kilometrů od městečka Epano Zakros a východního pobřeží ostrova. Od roku 1984 zde probíhá archeologický výzkum, v posledních letech s mezinárodní účastí – zejména formou povrchové prospekce a dokumentace, proběhlo zde však i několik výkopových sezón. Vykopávky i nedestruktivní průzkum odhalily zbytky rozsáhlé budovy (dále v textu „hlavní budova“), jejíž funkce není stále zcela jasná, a základy více než třiceti masivních zdí (dále v textu označované řeckým termínem „periboloi“) táhnoucích se přes celé údolí. Hlavní budova pochází ze střední a pozdní doby bronzové (rámcově 2. tisíciletí př. Kr.); stejného data patří i periboloi, i když některé mohly být postaveny či rekonstruovány v mnohem pozdější (třeba i moderní) době. Ústředním prostorem budovy je vnitřní obdélníkové dlážděné nádvoří. Tento prostor zabírá téměř třetinu rozlohy budovy, jejíž hlavní část (jádro) má téměř čtvercový půdorys o rozměrech přibližně 12 x 12 m, a bylo patrně otevřené, eventuálně kryté jednoduchou dřevěnou střechou, která byla podpírána střední příčkou budovy a výčnělky východní a jižní fasády, případně dřevěnou podpěrou umístěnou uprostřed nádvoří. Kolem tohoto vnitřního dvora je od jihu na východ rozmístěno šest obdélných místností, původně zastřešených pomocí břidlicových destiček. Hlavní vchod do budovy je situován v jižní fasádě a umožňuje přístup na vnitřní nádvoří; dochoval se z něho dobře otesaný práh. Vnější zdi budovy byly vystavěny z velkých kamenných bloků a – podobně jako příčky – jsou velmi robustní konstrukce, ačkoli budova s největší pravděpodobností neměla vrchní podlaží. V základové vrstvě hlavní budovy byla nalezena keramika ze střední doby bronzové (mínojské); hlavní obytná vrstva vykazuje keramiku z přelomu střední a pozdní doby mínojské. Několik keramických fragmentů ze závěru doby bronzové svědčí o určité reokupaci ještě v tomto období. Kromě hlavní budovy se však v údolí nachází několik dalších staveb fortifikačního charakteru – již zmiňovaných masivních zdí – periboloi i hlídkových věží. Konstrukce hlavní budovy proto musí být chápána jako neoddelitelná součást mnohem rozsáhlejšího projektu hlídkových postů/věží a masivních zdí pokrývajících východní část údolí. Podle celkového vzezření hlavní budovy (nejlépe se dá přirovnat k menší tvrzi), místní topografie (na vyvýšenině nad údolím a u vstupu do rokle, kterou procházela důležitá cesta) a systému zdí, z nichž některé uzavíraly nebo alespoň omezovaly přístup

Kritsa Kastello, pohled na část opevněné citadely (pozdně mínojská fáze IIIC). Z hradby se dnes dochovala velká masa kamenů patrná ve střední části snímku, několikrát přerušena vegetací

do údolí a na vyvýšeninu, se zdá, že budova sloužila především k vojenským účelům. Podle posledních výzkumů mohly alespoň některé periboloi usměrňovat či zadržovat vodu a hlavní budova by tedy mohla tento rozvodný systém také (vojensky) zajišťovat a kontrolovat.

Záměr PhDr. Zdeňka Hanzla, CSc. (1944 – 2005) kamenosochaře a etnologa, dlouholetého pracovníka Etnologického ústavu AV ČR, připravit rozsáhlou publikaci Lidová kultura v obrazech, vznikla již na počátku 90. let 20. století s cílem realizovat edici této knihy k 100. výročí Národopisné výstavy československé. Hlavní náplň pochopitelně tvořil obrazový materiál. Bylo během několika málo let shromážděno zhruba 3 500 z větší míry barevných diapozitivů, které byly pořízeny z převážné části ve vlastivědných i specializovaných muzeích na území Čech, Moravy a Slezska. Tento materiál zahrnul pochopitelně i celou škálu projevů lidového výtvarného umění (zejména lidové plastiky, na kterou se Z. Hanzl především specializoval) a lidové výroby a venkovských řemesel. Zároveň se shromažďováním obrazového materiálu probíhalo i zpracovávání textů velkým množstvím autorů, kteří zastávali přirozeně odlišný přístup i měli rozličnou úroveň zpracování. Snahu vydat publikaci v pozdějších letech přerušila smrt autora projektu v roce 2005. Původní záměr autora se podařilo již částečně realizovat v roce 2003 autorskému kolektivu pod jeho vedením knihou Kámen v rukodělné výrobě českého venkova (Nakladatelství Lidové noviny). Nové vydání Lidové kultury v obrazech (ve smyslu jeho odborné aktualizace, včetně nutné revize – kritické analýzy textů a jiné formy edičního zpracování) připravil v letech 2007–2009 kolektiv pracovníků Etnologického ústavu AV ČR pod vedením Jaroslava Otčenáška. Vznikla tak práce o 13 kapitolách a dále kolekce snímků na CD-ROMu. Byla tak zachována původní idea Z. Hanzla vytvořit jakéhosi průvodce každodenním životem tradičního českého lidu.

V publikaci (v textové části projektu) Lidová kultura v obrazech není přímo kapitola věnovaná speciálně lidovému umění. Přibližuje se jí pátá kapitola – Devatero řemesel, desátá bída s podnázvem - živnosti a řemesla: práce v hamru, ve mlýně a na pile: domácí a domácká výroba. V podkapitole dřevozpracující řemesla autoři pojednávají o regionálních variantách výzdoby nábytku, dále též o řemeslech, jejichž výrobky patřily mezi produkty užívané v lidovém prostředí – soukenictví a barvířství, tiskařství látek, částečně též zpracování kůže a též kloboučnictví. Pokud jde o výrobu keramiky a porcelánu, významnou úlohu v lidovém prostředí sehrávala hrnčina, která byla nejběžnějším a nejrozšířenějším druhem keramiky v prostředí venkova. Výroba glazované hrnčiny byla v 18. a 19. století prakticky rozšířena na celém území Čech a Moravy. Významný umělecký artefakt představuje habánská keramika spojená v 16. století s náboženským společenstvím novokřtěnců – habánů, kteří vedle užitkové hrnčiny, začali ke konci 16. století vyrábět i luxusní stolní nádobí. Naopak sklo se v lidovém prostředí začíná výrazněji uplatňovat až ke konci 18. století (lahvice, sklínky, prysky na kořalku, lahvičky na šňupavý tabák, levná bižuterie – typická jako produkt domácí výroby v 1. polovině 19. století). Výraznou domácí výrobou představovalo krajkářství, vyšivačství, prýmkařství, rozšířené v českém prostředí již od 16. století, které však (především krajka a vyšivka) pronikalo od 2. poloviny 18. a zejména v 19. století i do lidového prostředí (nejen klasická paličkovaná krajka, ale i krajky síťované, pletené a háčkové).

Lidové obrázky na skle (vytvořené technikou podmalby) patří mezi nejvýraznější a nejznámější výtvořky lidového

Typy, počet i rozmístění jednotlivých případů defensivní architektury dovolují rekonstruovat tři základní způsoby a linie obrany. První linii tvoří systém guard houses (a na ně navázaný systém cest a periboloi), které svým systematickým rozmístěním po krajině plní strážní, hlídkovou a dohledovou funkci. Zde je patrná snaha potlačit jakékoli vojenské akce či povstání už v zárodku, případně udržet nepřítele daleko od center nebo větších koncentrací osídlení. Tato obranná linie byla užívána hlavně v období starých a nových paláců, tedy v době, kdy regionální centra udržovala systém guard houses v chodu. Nicméně dřívější i pozdější stopy osídlení v některých stavbách typu guard houses mohou nasvědčovat snahám o kontrolu nejbližšího okolí sídlišť. Druhá linie je vyjádřena hradební zdi sídlišť. Tento způsob obrany autor označuje jako „preventivní“ a spočívá v zadržení nebezpečí na hranicích lokality a jeho udržení a odrazení mimo její teritorium. Tato linie obrany byla užívána během závěrečného neolitu a po celou dobu bronzovou. Poslední třetí architektonická linie obrany leží na úrovni vstupu do důležitých centrálních budov (paláců a vil) – jde zejména o úpravy vstupních systémů a tzv. guardrooms a/nebo věžovitě stavby jako součást těchto budov. Nebezpečí je pak zastavováno až na samých prazích budov; na posledním vhodném místě a v poslední možný okamžik. Tento způsob obrany lze pojmenovat jako „bezprostřední“ a byl využíván v dobách existence těchto budov, tedy v období starých a zejména nových paláců. Všechny tři zde popsané linie obrany tedy mohly být užívány zároveň pouze v období starých a nových paláců při ochraně větších sídlišť a tamních důležitých administrativních budov.

Skutečný vojenský (bojový) význam mnoha případů defensivní architektury byl ovšem malý nebo přinejmenším omezený; často spíše jen psychologický. Výše uvedené tři obranné linie a jejich různé kombinace se nejlépe uplatňují proti nepříteli početnému „vnitřnímu“ nepříteli, kterým může být jiný státní útvar na ostrově, ale pravděpodobněji podrobené vrstvy obyvatelstva. Rozměry, stavební technika, umístění i některé jiné znaky jako nízký vojenský obranný potenciál a strategické nedostatky mnoha konkrétních případů fortifikací totiž v sobě nesou také určité psychologické, resp. psychosociální hledisko. Jejich důležitým úkolem by pak bylo odradit podrobené obyvatelstvo i jiné potenciální útočníky od útoku na sídliště či centrální stavbu. Co se týče ostatních možných válečných situací, nasvědčovalo by provedení většiny fortifikací pouze menším občasným a krátkodobým vojenským akcím (lokálními válkami a útokům skupin banditů) než neustálým masivním bojovým operacím spojeným s dlouhodobým obléháním (i když formálně mohl válečný stav trvat dlouho).

Následující léta s velkou pravděpodobností přinesou další objevy opevněných lokalit či jednotlivých staveb s určitou (byť třeba jen sekundární) defensivní funkcí, zejména v horských a méně přístupných oblastech ostrova. Z dnešního stavu výzkumu je však každopádně jasné, během prehistorického období – od pozdních fází neolitu – byla na Krétě obrana vyjadřována také architektonicky pomocí defensivní architektury. Mínojská Kréta tedy rozhodně nebyla mírumilovným národem „milovníků květin“, kteří mezi sebou neválčili. Tento fakt sice odporuje původním a tradičním představám o prehistorii Kréty, které je nutné přehodnotit, ale je třeba ho brát v úvahu při interpretaci celkového charakteru mínojské civilizace. Výpověď fortifikací pomáhá rekonstruovat a vnášet světlo nejen na krétskou historii, ale také společnost a její proměny.

Tomáš Alušík

České centrum pro středomořskou archeologii